

SCRIPTIE

POËZIE EN BEELD

“Painting is poetry that is seen rather than felt,
and poetry is painting that is felt rather than seen.”

– Leonardo da Vinci

Examenkandidaat

Sanne Leontien Marie Berger

Studentennummer

1742175

Opleiding

Vormgeving - Maastricht Institute of Arts - illustratie

Docenten

Marco Jeurissen en Diana Ramaekers

INHOUDSOPGAVE

1. Samenvatting
 - 1.1 Samenvatting Nederlands
 - 1.2 Samenvatting Engels
2. Inleiding
3. Deelvragen
 - 3.1 Hoe kunnen tekst en beeld in de constructie van een verhaal samenwerken?
 - 3.2 Hoe werkt verbeelding?
 - 3.3 Hoe worden herinneringen opgeroepen door associatie?
 - 3.4 Hoe maak ik tekst die beeldend is en beeld dat textueel verhalen oproept?
 - 3.5 Wat maakt dat men een beeld als poëtisch kan ervaren?
 - 3.6 Wat hebben andere beeldmakers/ kunstenaars/ dichters enz. al gedaan met poëzie in combinatie met beeld?
 - 3.6.1 Wat vind ik hiervan?
 - 3.6.2 Hoe kan mij dit helpen in mijn onderzoek?
4. Conclusie
5. Bijlagen
 - 5.1 Beeldend onderzoek
 - 5.2 PR
6. Bronnenlijst

SAMENVATTING NEDERLANDS

In deze scriptie onderzoek ik de relatie tussen beeld en poëzie. Mijn hoofdvraag luidt: “Hoe kan ik als poëtische beeldmaker ervoor zorgen dat poëzie en beeld kunnen samenwerken en elkaar versterken?” Om deze vraag te beantwoorden, heb ik verschillende deelvragen opgesteld.

Zo ga ik dieper in op de wetenschappelijke verklaringen van hoe ons brein beeld verwerkt en hoe verbeelding en associatie worden opgewekt. Door te begrijpen hoe deze cognitieve processen werken, probeer ik inzicht te krijgen in hoe beeld en tekst samen kunnen werken om verhalen op te roepen en te vertellen.

Een belangrijk aspect dat ik onderzoek en benadruk in mijn scriptie is het contrast tussen beeld en tekst. Ik analyseer hoe deze twee elementen op zichzelf staan, maar ook hoe ze op elkaar inwerken en elkaar aanvullen. Door diepgaand te onderzoeken hoe beeld en tekst samenkomen, wil ik de dynamiek begrijpen die ontstaat wanneer ze worden gecombineerd in de constructie van een verhaal. Om een antwoord te vinden op al deze geformuleerde vragen lees ik tal van boeken, artikelen, wetenschappelijke onderzoeken, kijk ik naar video's, kunst en kunstenaars en reflecteer ik hierop met betrekking tot mijn eigen project.

In mijn scriptie onderzoek ik als beeldmaker hoe poëzie en beeld kunnen samenwerken en elkaar versterken. Mijn fascinatie voor poëzie begon toen ik ontdekte hoe woorden een beleving kunnen creëren zonder een visueel aspect. Het schrijven van poëzie gaf me de mogelijkheid om mijn emoties en verborgen kwetsbaarheid te uiten. Na enkele jaren van schrijven en optreden op festivals, besloot ik mijn eigen dichtbundel te maken.

Mijn dichtbundel is het resultaat van dit onderzoek, waarbij ik geprobeerd heb om tekst en beeld op een harmonieuze manier samen te laten werken en zo een verhaal te vertellen. Verbeelding speelt hierbij een belangrijke rol. Door gebruik te maken van metaforen en vage beschrijvingen kan poëzie de verbeelding van de lezer prikkelen. In mijn bundel heb ik beeldende en verhalende gedichten geschreven die de lezer uitnodigen om zijn eigen betekenis en verbeelding toe te voegen.

Daarnaast heb ik zorgvuldig nagedacht over het gekozen medium linoleum en beschrijf ik waarom het relevant is binnen mijn onderzoek en beeldend eindwerk. Ik bespreek niet alleen het creatieve proces achter het selecteren van dit medium, maar ook hoe het bijdraagt aan het overbrengen van de boodschap en het versterken van de ervaring voor de lezer.

Mijn scriptie heeft mij geholpen om inzicht te krijgen in de samenwerking tussen poëzie en beeld. Door middel van literatuuronderzoek en het bestuderen van andere kunstenaars en dichters die met deze combinatie hebben gewerkt, heb ik waardevolle inzichten opgedaan.

SAMENVATTING ENGELS

In this thesis, I investigate the relationship between image and poetry. My main research question is: “How can I, as a poetic image-maker, ensure that poetry and image can collaborate and enhance each other?” To answer this question, I have formulated several sub-questions.

I delve deeper into the scientific explanations of how our brain processes images and how imagination and association are triggered. By understanding how these cognitive processes work, I seek to gain insights into how image and text can work together to evoke and tell stories.

An important aspect that I explore and emphasize in my thesis is the contrast between image and text. I analyze how these two elements stand on their own, but also how they interact and complement each other. By conducting in-depth research on how image and text come together, I aim to understand the dynamics that rise when they are combined in the construction of a narrative. To address all the formulated questions, I read numerous books, articles, scientific studies, watch videos, explore art and artists, and reflect on them in relation to my own project.

As an image-maker, my thesis investigates how poetry and image can collaborate and enhance each other. My fascination with poetry began when I discovered how words can create an experience without a visual aspect. Writing poetry gave me the opportunity to express my emotions and hidden vulnerability. After several years of writing and performing at festivals, I decided to create my own poetry collection.

My poetry collection is the result of this research, where I attempted to make text and image work together harmoniously to tell a story. Imagination plays a crucial role in this essay. By using metaphors and vague descriptions, poetry can stimulate the reader’s imagination. In my collection, I have written expressive and narrative poems that invite the reader to add their own meaning and imagination.

Additionally, I have carefully considered the chosen medium of linoleum and describe why it is relevant to my research and visual work. I not only discuss the creative process behind selecting this medium but also how it contributes to conveying the message and enhancing the reader’s experience.

My thesis has provided me with understanding into the collaboration between poetry and image. Through literature review and studying other artists and poets who have worked with this combination, I have gained valuable insights.

INLEIDING

Als beeldmaker ben ik continu op zoek naar wat mij fascineert in de wereld om mij heen. Een aantal jaren geleden kwam ik in aanraking met poëzie. Ik zag een spoken word video, waarbij de nadruk wordt gelegd op de voordracht. Op de manier hoe iemand een tekst tot leven kan laten komen. Ik zag toen voor het eerst hoe iets beeldend kan zijn zonder een visueel aspect te bevatten. Hoe het woordenspel van een gedicht door middel van situatiebeschrijvingen en emoties een hele beleving kan worden. Ik begon met het schrijven van mijn eigen poëzie en begon te ontdekken hoeveel dit in mijn leven teweegbracht. Als kind was ik altijd erg emotioneel maar wist ik nooit hoe ik dit met andere mensen kon delen, ik kon er eigenlijk helemaal niet echt mee om gaan. Het kreeg nooit een plekje en dat voelde soms heel eenzaam. De maatschappij om mij heen liet het blijken alsof kwetsbaarheid en emoties iets was wat van binnen verscholen zat. Iets dat je veilig opbergt in een stoffige doos op zolder. In mijn poëzie kon ik al die emotie en al mijn verborgen kwetsbaarheid stoppen en ik zag toen eigenlijk pas hoe mooi die stukjes van mezelf waren. Je komt jezelf ontzettend hard tegen maar ziet ook absoluut hoe mooi dat stukje van een mens is. Puurheid in zijn naakte eenvoud.

Februari 2019, ik las een aantal gedichten voor tijdens een les van Guus Prevoo en Harm Kleijnen. Ik sprak met Guus over mijn poëzie, die destijds nog in het Engels was. Ik schreef toendertijd helemaal nog niet voor een doel maar meer voor mezelf. Guus was onder de indruk van mijn schrijven en zag potentie in mij, iets waar ik zelf eigenlijk nooit echt bij stil had gestaan. Ik schreef voornamelijk omdat ik dat leuk vond. Dat gesprek is me erg bijgebleven, ik begon meer te schrijven, nu ook in het Nederlands en ik zag dat dit mij nog veel meer lag omdat het persoonlijker is. Uiteindelijk ben ik 2 jaar later via Guus in aanraking gekomen met Merlijn Huntjens, die mij af en toe heeft begeleid en geholpen met mijn schrijven. Ook heeft hij mij uitgenodigd deel uit te maken van Het Belangrijke Genootschap Met Een Nog Onduidelijke En Steeds Wisselende Maar Immer Literaire Inhoud (ja dit is de echte naam), met heel veel andere (amateur) dichters van mijn leeftijd. Hiermee heb ik voor het eerst ook opgetreden door gedichten voor te dragen op leuke festivals/ evenementen/ avonden. Dit is ook de aanleiding geweest voor het willen maken van mijn eigen dichtbundel. Iets dat ik dus stiekem al jarenlang wilde doen.

Ik vind het als beeldmaker dus ontzettend belangrijk om kwetsbaar te zijn. Mijn gedichten zijn na een aantal jaar veranderd in een beeldend verhaal. Ik schrijf over mijn leven, over mijn angsten en gevoelens, over mooie dingen en alles wat me boos maakt, over herinneringen en hoe je die kunt herbeleven maar ook hoe ik naar de wereld kijk en wat dit alles voor mij betekent. Op een manier dat mensen zich kunnen vinden in mijn verhalen, hoe het dan plots niet meer allemaal van mij is maar er een openheid wordt gevormd waarbij de lezer zichzelf kan ontdekken tussen de regels. Als het opentrekken van een blikje met herinneringen en nostalgie.

Voor mijn afstudeerproject wil ik een bundeling maken van alle gedichten die ik de afgelopen 3 jaar geschreven heb. Hierbij wil ik gaan proberen om beeld (in de vorm van illustraties) te maken die de tekst versterken zonder te veel weg te nemen van de openheid en poëtische aspecten van het gedicht.

Daarom rijst bij mij de hoofdvraag:

HOE KAN IK ALS POËTISCHE BEELDMAKER ERVOOR ZORGEN DAT POËZIE EN BEELD KUNNEN SAMENWERKEN EN ELKAAR VERSTERKEN?

Om hierachter te komen stel ik de volgende deelvragen die mij zullen helpen om antwoord op de hoofdvraag te vinden:

- Hoe kunnen tekst en beeld in de constructie van een verhaal samenwerken?
- Hoe werkt verbeelding?
- Hoe worden herinneringen opgeroepen door associatie?
- Hoe maak ik tekst die beeldend is en beeld dat textueel verhalen oproept?
- Wat maakt dat men een beeld als poëtisch kan ervaren?
- Wat hebben andere beeldmakers/ kunstenaars/ dichters enz. al gedaan met poëzie in combinatie met beeld, wat vind ik hiervan en hoe kan mij dit helpen in mijn onderzoek?

In deze scriptie ga ik op zoek naar alle antwoorden op deze vragen. Hiervoor lees ik artikelen/ boeken/ internetpagina's/ wetenschappelijke onderzoeken, kijk ik relevante video's en ga ik op zoek naar alles wat andere kunstenaars gedaan hebben omtrent mijn besproken thema.

HOE KUNNEN TEKST EN BEELD IN DE CONSTRUCTIE VAN EEN VERHAAL SAMENWERKEN?

Grotschildering bij de grotten van Lascaux

Het samenvoegen van tekst en beeld gaat al eeuwen terug in de geschiedenis. Denk bijvoorbeeld aan de schilderijen van het lijdensverhaal van Jesus, dit werd vroeger gedaan om de analfabeten onder de bevolking de kans te geven om net als mensen die wel kunnen lezen en schrijven, het verhaal te kunnen begrijpen. Echter gaat het zelfs nog veel verder terug, denk bijvoorbeeld aan de hiërogliefen van het oude Egypte of zelfs de grotschilderingen in de prehistorie.

Mensen proberen dus al eeuwenlang om door middel van beeld een verhaal te vertellen, maar tekst en beeld passen ook enorm goed samen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan stripboeken of prentenboeken. De tekstwolkjes van stripboeken geven de nodige context aan een illustratie om deze te kunnen begrijpen. Ze versterken elkaar, maar vaak heb je de ene wel nodig om de andere te kunnen begrijpen. Zo werken beeld en tekst harmonieus samen.

Hetzelfde geldt als je bijvoorbeeld kijkt naar exposities in een museum. Als je door een museum loopt en naar de kunst kijkt, zal je opvallen dat naast vrijwel elk beeld een tekst staat. Hierin staat soms alleen de maker van het kunstwerk of het medium waarin het kunstwerk gemaakt is, maar heel vaak staat er ook een tekst met uitleg over de inhoud of de achtergrond van de kunst. Dit is als het ware een verklaring van wat je voor je ziet. Dit is om de mensen een inkijk te geven in de manier waarop de kunstenaar het verhaal heeft willen overbrengen. Het verduidelijkt het beeld dat voor je staat. Soms is het nodig om deze informatie te verkrijgen om te begrijpen waar je naar kijkt. Dit heeft allemaal te maken met het belang van het overbrengen van verhalen. Sommige kunstenaars willen juist dat mensen zelf hun eigen verhaal of betekenis aan een kunstwerk geven, daar ben je als kunstenaar vrij in.

Zo geldt dat ook voor het maken van gedichten al dan niet in combinatie met beeld. Het beeld kan ervoor zorgen dat de mensen die het gedicht niet zouden begrijpen meer context krijgen of een beter idee waar de rode draad in het gedicht over gaat. Zo kun je spelen met de gedachtegang van mensen. Al is het hierbij wel van belang dat het beeld dat je naast de poëzie plaatst niet verwarrend is. Het beeld moet versterken of aanvullen.

In mijn bundel heb ik zo ook geprobeerd om te spelen met de combinatie tussen beeld en tekst. Zo heeft niet elk gedicht een beeld maar is er een perfecte balans die door het hele boek loopt. De teksten zijn de rode draad van het verhaal dat ik probeer te vertellen, het zijn persoonlijke gedichten die gaan over mij en mijn leven. Hoe ik naar het leven kijk (vanuit mijn perspectief), hoe ik me voel en wat mijn emoties zijn en mijn herinneringen of dromen. Het beeld hierbij heeft dezelfde mate van dromerigheid en kwetsbaarheid. Soms zijn het zelfportretten, of bepaalde situatievisualisaties uit mijn leven. Soms is het ook gewoon iets dat in mijn hoofd leeft, een herinnering of een bepaalde gedachte. Zo leven tekst en beeld harmonieus samen en vullen zij elkaar aan om zo mijn verhaal te verbeelden.

HOE WERKT VERBEELDING?

Verbeelding is iets abstracts. Je kunt het op meerdere manieren proberen te verklaren. Zo zijn er talloze filosofen en schrijvers (met name in de tijd van de verlichting) geweest die over dit onderwerp gefilosofeerd/ geschreven hebben. Bijvoorbeeld Jean-Jacques Rousseau die schreef over het hart en de 'natuurlijke toestand' van de onbedorven mens.

William Blake (1757 – 1827) was een Engelse schrijver, dichter, tekenaar, schilder en graveur. Zo schreef hij in 1789 een dichtbundel genaamd *Songs of innocence and experience*. Die vele jaren later in 1925 door George H Cowling werd uitgebracht met de ondertitel; *showing the two contrary states of the human soul*, waarin hij annotaties en achtergrondinformatie over Blake toevoegde.

Zo zei Blake "There is little realistic observation of the visible world around us" Hierbij geloofde hij dat de materiële wereld onwerkelijk is en schreef hij het volgende gedicht;

*"those obstinate questionings of sense and outward things,
Fallings from us, vanishings;
Blank misgivings of a creature
Moving about in worlds not realized."*

*"the seeming world around us is an illusion of our senses,
which from their very nature cannot communicate true knowledge."*

Volgens dit gedicht is alle ware kennis intuïtief.

Zo zag William natuurlijk impuls, die hij 'imagination' noemde, als 'goedheid'.

Blake hield van 'imagination' omdat dit het idee waarneemt dat het de realiteit is en de verschijning van dingen die de zintuigen communiceren. Zo geloofde hij niet in observatie, rede en wetenschap

"man, by his reasoning power, can only compare and judge of what he has already perceived".

The Night of Enitharmon's Joy of Hecate. Hierin verbeeld Blake de godin Enitharmon, die schoonheid en dichterlijke inspiratie representeert.

Net als Rousseau geloofde Blake in het zesde zintuig van de mens en waren ze niet zo geïnteresseerd om te weten hoe het wetenschappelijk in elkaar zat. Alhoewel de verbeelding wel degelijk een wetenschappelijke verklaring heeft. Dit bevestigt Andrey Vyshedskiy in zijn TED-talk over “the science of imagination”. Zo legt hij uit hoe het kan dat je hersenen een beeld van iets produceren dat je nog nooit hebt gezien.

“It’s a complex problem that requires sophisticated coördination inside your brain”

Om nieuwe beelden te creëren, nemen je hersenen bekende beelden of objecten en combineren ze op nieuwe manieren, op dezelfde manier als je van fragmenten van foto’s een collage kan maken.

Als je naar een object kijkt worden er duizenden neuronen naar je posterieure cortex afgevuurd, deze neuronen coderen verschillende kenmerken van deze objecten. Dit synchrone afvuren van neuronen versterkt de verbindingen tussen die set neuronen en verbindt ze met elkaar als wat bekend staat als een “neuronaal ensemble”. In de neurowetenschappen wordt dit het Hebbian-principe genoemd.

“Neurons that fire together wire together.”

Elk object dat je ooit hebt gezien, is gecodeerd door een neuronale verbinding die ermee geassocieerd is. Hierbij is timing erg belangrijk. Als de neuronale verbinding van twee objecten tegelijkertijd wordt geactiveerd, kunnen we de twee afzonderlijke objecten als een enkel beeld waarnemen. Zo is het mogelijk om een beeld van een dolfijn die een ananas op zijn neus balanceert te verbeelden, zonder dat je dit ooit in het echt gezien hebt.

Verbeelding is heel belangrijk als je het over poëzie hebt. Vaak wordt er gebruik gemaakt van metaforen en vage beschrijvingen om een bepaalde poëtische laag toe te voegen, ook dit wekt de verbeelding op bij de lezer.

In mijn dichtbundel schrijf ik gedichten die beeldend en verhalend zijn. Het is goed om te begrijpen hoe de verbeelding in elkaar zit om zo ook beter te begrijpen hoe je anderen mensen door middel van een gedicht iets kan laten verbeelden. Hierbij is het belangrijk om niet te direct te zijn in de poëzie. Geef hen een vinger en laat hun zelf de kans

om hierbij een hand te bedenken. Zo spoor ik de lezer aan om op zoek te gaan naar hun eigen betekenis en kan eenieder een andere boodschap halen uit de verhalen die in mijn bundel verteld worden.

Verbeelding is dus een abstract concept dat kan worden verklaard door het begrijpen hoe neuronen in je hersenen samenwerken. Je hersenen gebruiken allemaal verschillende kleine beelden en voegen deze samen tot een heel nieuw beeld. Zo is het mogelijk voor mensen om zich in te leven in situaties die ze wellicht nog nooit hebben meegemaakt, simpelweg door erover te lezen of ernaar te kijken. Je hersenen voegen dit verhaal samen en maken er een begrijpelijk beeld van.

HOE WORDEN HERINNERINGEN OPGEROEPEN DOOR ASSOCIATIE?

Associatie is een verband tussen twee of meer verschijnselen, objecten of elementen.

'Associatieve herinneringen' zijn herinneringen die je ongecontroleerd of zelfs onbewust door een bepaalde 'sensory trigger' bijvoorbeeld geur, zicht of smaak opwekt. Zo kan bijvoorbeeld de geur van vers gemaaid gras je laten denken aan je vader die vroeger het gras maaide op dezelfde dag dat jij je pols brak omdat je van de schommel viel. Dit is een hele specifieke herinnering die je je zonder die sensory trigger nooit had herinnerd op dat moment.

Om te begrijpen hoe we herinneringen opwekken door associatie moeten we eerst begrijpen hoe herinneringen precies werken. In een video van Be Smart getiteld 'How does your memory work' vertelt Joe Hanson in detail hoe het brein herinneringen maakt.

"Sherlock Holmes had a theory that the brain is like an attic where a person can only store a limited amount of memories."

Echter is er niet simpelweg één plek in je hersenen die werkt als een bibliotheek voor je herinneringen. Sterker nog alle individuele herinneringen zijn verspreid over je hele brein waarbij de verschillende delen van het brein samenwerken om een bepaalde herinnering te maken. De "hippocampus" is een belangrijk onderdeel van de hersenen waar je herinneringen worden gemaakt, maar dit is niet de plek waar je herinneringen worden opgeslagen. De hippocampus is als het ware het hoofdkantoor van je brein als het gaat om herinneringen en werkt samen met alle andere delen van het brein om herinneringen te creëren.

Zo wordt er in de video uitgelegd dat als je nadenkt over de herinnering van je oma's appeltaart dat je brein met meerdere regionen samenwerkt om tot die herinnering te komen. Zo wordt de 'visual cortex' aangespoord na te denken over hoe de appeltaart eruitziet, de 'olfactory cortex' voor de sensatie van de geur van kaneel en appel en je 'gustatory cortex' voor de overheerlijke smaak van de taart. Zo kan een herinnering enkel en alleen ontstaan als je brein samenwerkt om tot die herinnering te komen.

Een still uit de video "How your memory works" van Be smart

9

1. VISUAL CORTEX

2. OLFACTORY CORTEX

3. GUSTATORY CORTEX

Het lezen van gedichten of verhalen kan ook herinneringen oproepen. Neem het volgende stuk uit een gedicht van mijn bundel getiteld; Familievakanties naar het Gardameer.

*Vader schreeuwde vijfmaal naar de Opel Zafira
met een Italiaans nummerbord die voor ons reed.
De achterbank van de auto lag bezaaid
met Donald Duck vakantieboeken
en zakken vol verschillende soorten belegde broodjes
die langzaam aan het versmelten waren.
De cd met liedjes van Marco Borsato
werd voor de vierde keer achter elkaar afgespeeld.*

Linoprint uit mijn bundel "gemoeilijk"

Dit is een gedicht met een specifieke herinnering uit mijn jeugd. Het gedicht vertelt een persoonlijk verhaal, echter is deze zo geschreven dat de lezer zich hierin kan verplaatsen. Het is alsof terwijl je dit leest je zelf weer terug op de achterbank zit al die jaren geleden op weg naar een familievakantie. Je brein koppelt automatisch bepaalde verhalen aan situaties uit je eigen leven. Zo werkt het eigenlijk met vrijwel alle poëzie die ik schrijf. Ik probeer een verhaal te vertellen vanuit persoonlijke gebeurtenissen op een open manier zodat de lezer hier zelf verder mee gaat associëren. Zo maak ik de lezer betrokken en zorg ik ervoor dat mijn poëzie iets teweegbrengt. Het is fijn om terug te denken aan herinneringen van vroeger. Het wekt een bepaalde mate van nostalgie op. Ieder individu heeft zijn eigen leven en zijn eigen verhalen. Door te schrijven of te praten over herinneringen verbinden mensen met elkaar. Wellicht deel je deze herinnering met je geliefde of bel je je moeder op omdat je aan haar denkt en om haar te bedanken voor deze jeugdherinnering. Dit is precies waarom ik schrijf.

Herinneringen kunnen dus worden opgeroepen door associatie, dit gebeurt in een specifiek deel van je hersenen. Deze delen van je hersenen werken samen om bepaalde lossen delen van herinneringen die worden opgewekt door bepaalde triggers samen te voegen om zo tot een bepaald beeld te komen. Zo kun je jarenlang nadat je iets hebt meegemaakt of gevoeld, datzelfde gevoel oproepen simpelweg door erover na te denken. Ik vind het hierom zo mooi om binnen mijn bundel beeld en beeldspraak met elkaar te combineren. Zo kan men zelf of met een beetje hulp door mijn illustraties zich een beeld vormen bij de verhalen die ik in mijn bundel vertel.

HOE MAAK IK TEKST DIE BEELDEND IS EN BEELD DAT TEXTUEEL VERHALEN OPROEPT?

Binnen mijn afstudeerproject werk ik met gedichten die van zichzelf al een beeldende aard hebben. Het wekt een bepaalde sfeer op, alsof wanneer je het leest het een beetje voelt alsof je op die plek of in het moment bent. Dit wordt voornamelijk gedaan door het creëren van situatiebeschrijvingen. Neem bijvoorbeeld het volgende stukje uit het gedicht “sokken” uit mijn bundel;

*Ik verplaats naar het huis op de hoek van de straat.
Het ruikt hier naar echtscheiding en kamillethee.
Elk kastje staat precies tien centimeter van de muur
genoeg voor een muis om zich achter te verstoppen.
Hier lijkt de tijd soms stil te staan
alsof er na het verlaten nooit meer geleefd is.*

*Linoprint uit mijn bundel
“gemoeilijk”*

Hierin kun je precies voelen waar je bent en kun je een heel duidelijk beeld scheppen van wat er op die plek gebeurd is, met voldoende openheid om zelf invulling te geven aan het verhaal. Er staat niet zwart op wit beschreven in detail wat er in het verhaal in dit of elk ander gedicht gebeurt, maar het geeft de mogelijkheid voor de lezer om zich te verplaatsen in dit verhaal en zelfs een diepere betekenis of tweede laag eraan toevoegt. Zo kun je als het ware als individu een bepaalde belevenis uit een gedicht halen die anderen er wellicht niet in vinden. In mijn opinie is dat juist wat poëzie zo mooi maakt. Het schept mogelijkheden en stoot een bepaalde mate van creativiteit aan.

Poëzie is niet één ding dat voor één doel dient. Dichtkunst bestaat uit een verzameling technieken, manieren om patronen te maken die emoties in woorden weergeven. Manieren om kwetsbaarheid te tonen en openlijk te praten over gevoelens en angsten. Mensen lezen poëzie omdat het een manier is om te gaan met dingen waar je in je eigen leven niet mee overweg kunt. Je zoekt zelf naar wat jij uit een gedicht wilt halen, wat jouw betekenis is en wat het belang erachter is. Soms is het fijn om te weten dat een ander individu wellicht hetzelfde heeft meegemaakt als jou. Een manier om dingen te relativiseren. Misschien helpt het je te helen, om bepaalde situaties in je leven te verwerken of om gewezen te worden op dingen waarvan je allicht helemaal niet eens door had dat je ermee zat.

Neem nou een dichter als Edgar Allan Poe. In een Ted-Ed video van Scott Peeples getiteld: Why you should read Edgar Allan Poe, vertelt Peeples dat Poe twee hoofdregels identificeerde voor de korte verhaalvorm.

1. Het moet kort genoeg zijn om in één keer te lezen
2. Elk woord moet bijdragen aan het doel ervan

Door deze regels onder de knie te krijgen, trekt Poe de aandacht van de lezer en beloont hen met een intense en unieke ervaring die hij “the unity of effect” noemde.

Deze ervaring bepaalt welk effect je op een lezer wilt hebben en zorgt ervoor dat je dit effect doorvoert in alle elementen van je verhaal of gedicht. Het effect op de lezer is in wezen het doel van je stuk. Edgar Allan Poe schreef over the unity of effect in zijn essay ‘The Philosophy of Composition’.

Beelden kunnen ook verhalen vertellen. Je kent vast wel de uitspraak “a picture is worth a thousand words”. Dit wil zeggen dat complexe ideeën of verhalen kunnen worden overgebracht door één enkel stilstaand beeld. Dit kan een foto, een illustratie een schets of noem het maar op zijn. Dit stilstaande beeld kan een betekenis of essentie effectiever overbrengen dan als je het zou uitleggen via een verbale beschrijving. Als je in woorden een illustratie probeert uit te leggen zal je alle details nauwkeurig moeten uitleggen. Als je bijvoorbeeld een karakter probeert te omschrijven, moet je uitleggen hoe deze persoon eruitziet, wat hij/zij draagt, welke kleur haar, de leeftijd, gezichtsuitdrukkingen of zichtbare karaktereigenschappen. Dit is van belang voor het verhaal van de illustratie, maar kan via een beeld binnen één oogopslag worden begrepen.

Mensen kijken graag naar beeld omdat dit vaak een veel minder complexe manier is om een verhaal te begrijpen. Mensen zijn van nature visueel ingesteld, onze hersenen verwerken visueel beeld veel sneller dan tekst. Denk bijvoorbeeld aan het gebruik van infographics binnen bedrijven en educatie. Deze bevatten vaak veel beeld en weinig tekst, maar brengen toch enorm veel informatie over.

Ik ben een beeldmaker, een vormgever. Ik probeer via mijn illustraties een verhaal te vertellen, net zoals ik dat zou doen via mijn poëzie. Door de twee naast elkaar te plaatsen versterkt het een de ander. Het toevoegen van beeld kan ervoor zorgen dat het gedicht meer begrijpelijk wordt of wellicht een nieuw element aan het verhaal toevoegt. Het kan er ook voor zorgen dat de lezer een duidelijker beeld krijgt van de omgeving waarin het verhaal zich afspeelt en zo de lezer nog meer in het verhaal plaatst.

Tekst kan dus beeldend gemaakt worden door middel van situatiebeschrijvingen. Hoe meer details er beschreven worden hoe duidelijker het beeld in je hersenen gevormd kan worden. Zoals Edgar Allan Poe ook bedoelde moet elk woord bijdragen aan het doel ervan. Elk woord uit een gedicht moet iets toevoegen aan het beeld of het verhaal dat je probeert te schetsen. Als dit het niet doet, is het overbodig en kun je het beter weglaten. Beeld kan op zijn plaats textueel dus ook verhalen oproepen door een bepaalde openheid in je illustraties te creëren die een diepere laag veroorzaakt.

WAT MAAKT DAT MEN EEN BEELD ALS POËTISCH KAN ERVAREN?

Om te begrijpen hoe we iets als poëtisch ervaren, moeten we eerst weten wat poëzie precies is. Poëzie is een taaluiting waarbij een grote nadruk ligt op vorm, klank en beeld. Zo schreef Remco Campert het volgende gedicht getiteld “poëzie is een daad”

*Poëzie is een daad
van bevestiging. Ik bevestig
dat ik leef, dat ik niet alleen leef.*

*Poëzie is een toekomst, denken
aan volgende week, aan een ander land,
aan jou als je oud bent.*

*Poëzie is mijn adem, beweegt
mijn voeten, aarzelend soms,
over de aarde die daarom vraagt.*

*Voltaire had pokken, maar
genas zichzelf door o.a. te drinken
120 liter limonade: dat is poëzie.*

*Of neem de branding. Stukgeslagen
op de rotsen is zij niet werkelijk verslagen,
maar herneemt zich en is daarin poëzie.*

*Elk woord dat wordt geschreven
is een aanslag op de ouderdom.
Ten slotte wint de dood, jazeker,*

*maar de dood is slechts de stilte in de zaal
nadat het laatste woord geklonken heeft.
De dood is een ontroering.*

*Portret Remco Campert, Eric Koch for Anefo - GaHetNa
(Nationaal Archief NL) 915-3757*

In dit gedicht vertelt Remco wat poëzie volgens hem is. Zo zegt hij dat poëzie een bevestiging is dat hij leeft en dat hij hierin niet alleen is. De voornaamste reden waarom mensen poëzie lezen is om bepaalde ervaringen of opinies met elkaar te delen. Een manier om mensen met elkaar te verbinden en om te laten zien dat ontzettend veel mensen op dezelfde manier kunnen denken of voelen. Het kan helpen om bepaalde situaties of gebeurtenissen uit je leven te verwerken door simpelweg te weten dat je niet de enige bent die dit heeft moeten doorstaan. Als honderd anderen hetzelfde hebben meegemaakt en aan de andere kant eruit zijn gekomen, betekent dit dat jij dat waarschijnlijk ook kunt. Kwetsbaarheid geeft kracht.

Het Bodmin Moore poetry festival onderzocht de relatie tussen poëtische taal en visuele illustratie.

“The arts aren’t singular pursuits produced in a vacuum; they can react to each other as much as we can react to them.”

Zo zeiden ze dat het samenvoegen van beeld en poëzie iets is dat eigenlijk altijd heeft plaatsgevonden binnen de creatieve wereld. Het samenvoegen van deze twee principes zorgt ervoor dat de twee elkaar versterken.

Het samenvoegen van beeld en poëzie werkt uitstekend om de betrokkenheid en het begrip van de lezer te vergroten. Denk hierbij bijvoorbeeld aan kunst of poëzie voor kinderen. Het verkleint de kloof die kan bestaan tussen het immense verbeeldingsvermogen van kinderen en de woordenschat die ze wellicht missen. Door beeld naast tekst te plaatsen vullen deze elkaar aan. De tekst wordt verder uitgelegd en het beeld geeft context aan de tekst.

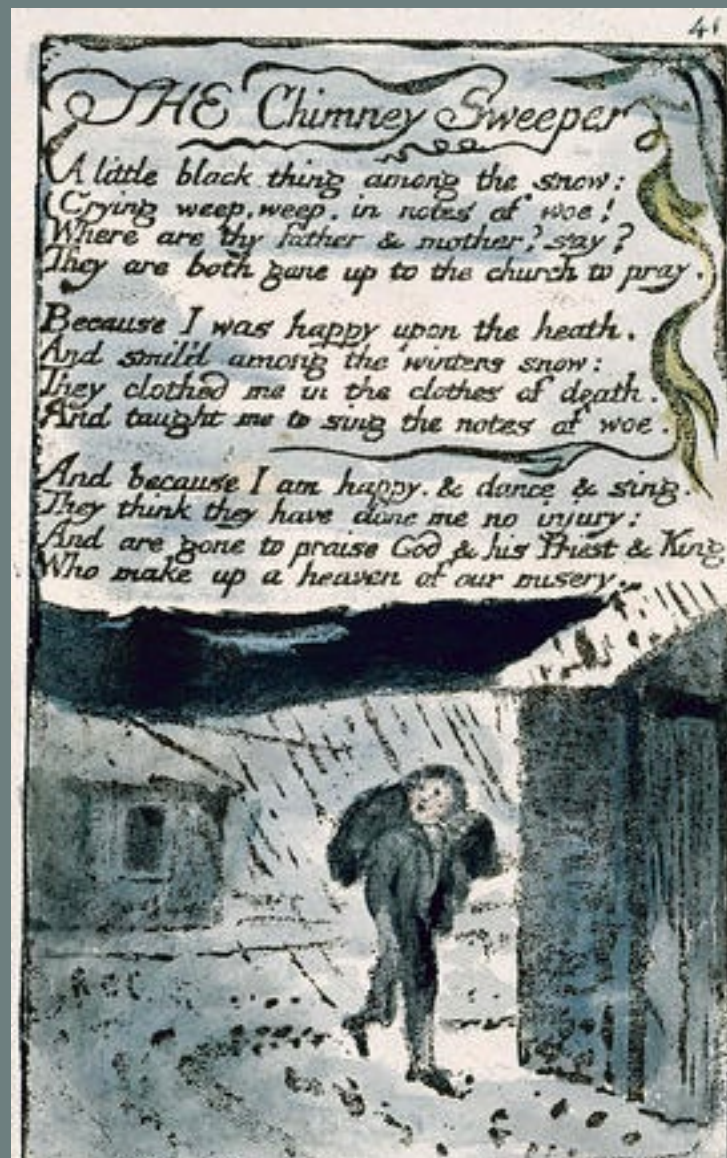
Het gebruik van beeld bij illustraties is echter niet enkel bedoeld voor kinderen. Het kan ook een bepaalde diepgang geven aan kunst. Een voorbeeld hiervan is de romantische dichter William Blake die in 1789 het boek ‘songs of innocence and of experience’ schreef. In dit boek schief Blake gedichten die nogal duistere thema’s behandelde zoals kinderarbeid in het gedicht ‘Chimney Sweeper’;

*When my mother died I was very young,
And my father sold me while yet my tongue
Could scarcely cry “weep! weep! weep! weep!”
So your chimneys I sweep & in soot I sleep.*

*There’s little Tom Dacre, who cried when his head
That curled like a lamb’s back, was shaved, so I said,
“Hush, Tom! never mind it, for when your head’s bare,
You know that the soot cannot spoil your white hair.”*

Door illustraties naast deze gedichten te plaatsen wordt het effect op de lezer een beetje verzacht. Het biedt een breder perspectief.

*Pagina uit het boek
Songs of innocence
and of experience,
van het gedicht The
Chimney Sweeper
van William Blake*

Romeinse dichter Quintus Horatius Flaccus schreef in 15 BC een boek getiteld “Ars Poetica” hierin beschrijft hij de term “Ut pictura poesis”. Dit is een Latijnse uitdrukking die letterlijk betekent “as is painting, so is poetry”. Er bestaat dus een nauwe relatie tussen de schilderkunst en de dichtkunst. Zo zei Flaccus;

“Some pieces will strike you more if you stand near, and some, if you are at a greater distance: one loves the dark; another, which is not afraid of the critic’s subtle judgment, chooses to be seen in the light; the one has pleased once the other will give pleasure if ten times repeated.”

Een andere kunstenaar die schilderijen maakte die men een poëtische ervaring gaf was Vincent van Gogh. Neem zijn meest bekende schilderij “the Starry Night” dat in elk opzicht van het woord abstractie uitstraalt. Zo sprak Vincent de volgende poëtische woorden;

“At present I absolutely want to paint a starry sky. It often seems to me that night is still more richly coloured than the day; having hues of the most intense violets, blues and greens. If only you pay attention to it you will see that certain stars are lemon-yellow, others pink or a green, blue and forget-me-not brilliance. And without my expatiating on this theme it is obvious that putting little white dots on the blue-black is not enough to paint a starry sky.”

The Starry Night, oil on canvas by Vincent van Gogh, 1889

In 1889 schilderde Vincent “Evening- the end of the day” naar een regel uit het gedicht “Le Retour des Champs” van de Franse dichter Millet:

“Under the twilight and brown/ The peasant twice bronzed/ Bathing his forehead in the pale sky/ Returns – his work done.”

Vincent laat hier zien dat je in een beeld net zoveel poëtische verbeelding kan stoppen als in geschreven tekst. Hij weet de wereld die wordt verbeeld in het gedicht van Millet precies te verbeelden zoals Millet dit vertelt.

Evening - The End of the Day (after Millet), 1889 - Vincent van Gogh

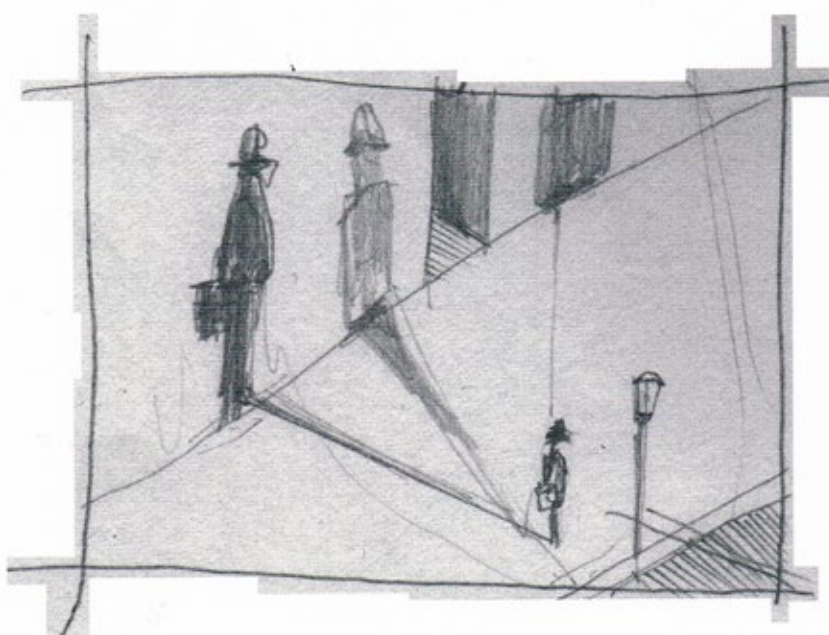
Maar wat maakt nou dat men een beeld als poëtisch kan ervaren? Dit heeft alles te maken met beeldspraak. Zo omschrijft de Nederlandse encyclopedie beeldspraak als taalgebruik waarbij je iets omschrijft door het te vergelijken met iets anders, bijv. “als twee druppels water op iets lijken”. Het gebruik van woorden in een figuurlijke betekenis. Beeldspraak is een vorm van associatie waarin men de overeenkomsten tussen wat men weet en wat men ziet met elkaar combineert. Hierbij is het mogelijk om een verhaal al dan niet in poëtische opzichten te zien in een beeld zonder dat dit erbij verteld wordt. We geven zelf context aan hetgeen wat we zien. Dit is direct gekoppeld aan onze eigen normen, waarden en cultuur. Zo is het mogelijk dat verschillende individuen allemaal een eigen verhaal vinden in een en hetzelfde beeld. In mijn dichtbundel gebruik ik ook heel veel beeldspraak. Mijn gedichten leven, ik wil dat de lezer het gevoel krijgt dat hij zichzelf kan verplaatsen in het moment waarin dit gedicht plaatsgevonden heeft. Dat hij zichzelf in de herinnering kan verplaatsen en het zo nog dieper voelt. Dit hoop ik in mijn beeld ook te stoppen. Ik hoop dat mijn beeld een bepaalde mate van dromerigheid, kracht en kwetsbaarheid uitstraalt.

Kunst en poëzie staan dus ontzettend in verbinding met elkaar. Zoals Quintus Horatius Flaccus zo prachtig beschreef; “as is painting, so is poetry”.

WAT HEBBEN ANDERE BEELDMAKERS, KUNSTENAARS, DICHTERS ENZ. AL GEDAAN MET POËZIE IN COMBINATIE MET BEELD, WAT VIND IK HIERVAN EN HOE KAN MIJ DIT HELPEN IN MIJN ONDERZOEK?

64 Wil ik één ding
of versnippering?

//
/

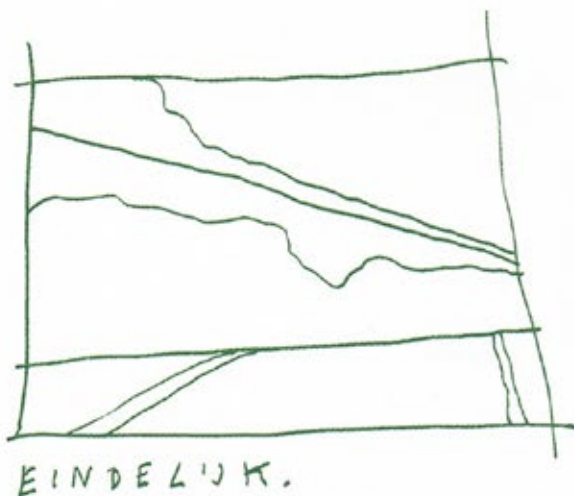

65

Deze dichtbundel, geschreven en geïllustreerd door Ed Smet is een prachtig voorbeeld hoe beeld samen kan leven met poëzie op een wat minder gebruikelijke manier. Hij maakt veel gebruik van kleine snelle (vaak zelfs wat slordige) schetsen. Ik vind het mooi hoe hij in twee zinnen en een kleine schets toch ontzettend veel kan vertellen. In zijn bewoording zit een bepaalde kwetsbaarheid die ook weer heel mooi terug te zien is in de illustratie zonder dat het cliché is. Beeld en tekst zijn hier absoluut in harmonie. Ook maakt hij in zijn bundel gebruik van fotografie en maakt hij schetsen op ongebruikelijke canvassen Dit geeft een hele nieuwe dimensie aan zijn schetsen. Verder heeft hij tussen zijn gedichten pagina's die ingericht zijn als (of wellicht gewoon een directe vertaling zijn van) zijn notitieboek. Ik vind dit altijd heel charmant. Het is vaak wat rommelig en chaotisch maar dit werkt ontzettend goed. Je kan hier zoveel terugvinden van het karakter van de schrijver. Als het ware is het een inkijkje in zijn hoofd. Het bijna onleesbare handschrift dat de lezer een gevoel van intimiteit en kwetsbaarheid meegeeft, alsof je iets leest dat niet voor jou bestemd is. Gekoppeld met wat snelle slordige schetsjes maakt dit naar mijn idee de meest interessante pagina's van zijn bundel.

Wat ik vooral hieruit mee wil nemen is hoe je met een hele snelle en simpele schets al ontzettend veel kan zeggen. Een illustratie hoeft verre van perfect te zijn. Je hoeft niet urenlang na te denken over wat je wilt gaan tekenen, soms komt er gewoon snel iets naar boven en dan schets je dat uit. Zo schrijf ik immers ook mijn gedichten. Zonder veel na te denken en vooral gewoon meegaan in een bepaald gevoel of een gedachte.

Een aantal pagina's uit het boek Pessoa loopt door de straten van New York van Ed Smet

7 januari 2002 / Ik begaf me naar het Pessoa-huis. Alleen wanneer ik, een uur later, voor zijn Ladenkast sta, voel ik iets van bedruifd. Hij mocht graag staand schrijven, een sigareetje rokend. Het is een morie kast. Als een relikwie wrijf ik even over het werkblad. Voorts is de kamer waarin hij werkte nu ingericht met een expositie. Wat restert, is de schoonheid van de raamliiken, zoals ik die nu ook in mijn hotel heb. Het museum laat verder wat persoonlijke objecten in vitrines en wat op de persoon geïnspireerde kunst. Wat het bredek — naast de kast — echt de moeite waard maakt, is de uitgebreide bibliotheek. Naast de integrale bibliotheek die Pessoa zelf bezat, al zijn werk, in alle mogelijke vertalingen. Ik troef alle boeken aan uit Nederland. De bibliotheek van Pessoa zelf omvatte meer dan 2000 titels, ondanks het feit dat je uit zijn werk af en toe de indruk kreeg dat hij niet geïnspireerd werd door anderen. Ik vermoed dat hij een waanzinnig lezer was. Hij heeft ook heel wat kritieken en observaties over ander mans werk.

NOMES
vrijdag 7 januari 2002
Ik lees wat in 'het muur van de dromen' 'Mensagen'. In de bibliothecarische sfeer wat eigen kleur geeft door Beach Boys en James van te spelen op haar stereo-broer. Het me niet bij het lezen, maar me juist. Vooral wanneer Brown zijn prachtige 'I feel' uitschreeuwde en ik dat in de van Pessoa's ziel zit te warmen. Het anders dan Lachen.

VIOLET BENT BACKWARDS OVER THE GRASS

Deze bundel, geschreven door Lana Del Rey geeft weer een hele andere draai aan de gebruikelijke dichtbundel. Lana is een zangeres en schrijft muziek die van zichzelf al een poëtische tint heeft, hiernaast schrijft ze ook nog gedichten. Deze bundel is een combinatie van songteksten en gedichten. De gedichten zijn geschreven met een typemachine wat ik altijd erg charmant vind. Verder heeft ze bij sommige gedichten ook nog aantekeningen gemaakt met pen, wat net als ik net beschreef bij de dichtbundel van Ed Smet een persoonlijke touch geeft. Een kleine toevoeging met een inkt in de gedachtegang van de schrijver. Lana is geen illustrator maar wilde toch beeld in haar bundel. Dit heeft ze gedaan in de vorm van fotografie (waarvan sommige foto's door haarzelf zijn genomen maar ook voor een deel uit het boek 'Voyagers' zijn gehaald). Ik ben zelf niet van plan om fotografie te gaan gebruiken maar vind het wel interessant om te zien hoe fotografie in essentie in veel opzichten hetzelfde kan doen als een illustratie.

De verrijking van een gedicht die zorgt voor een diepere laag. Hoe je bijvoorbeeld de zin hebt "Poets- like comics are inherently quite sad better off alone" met daarnaast een portret van een vrouw. Je gaat automatisch deze uitspraak koppelen aan het beeld dat je ziet, maar kan hierbij twee kanten op gaan. Het kan zijn dat de vrouw dit gezegd heeft, of het kan zijn dat de vrouw deze zin net aan het lezen is (aangezien ze in het portret een boek aan het lezen is). Dit geeft die extra dimensie die je verder laat denken en die ervoor zorgt dat je er je eigen betekenis uit kunt halen.

*Een aantal pagina's uit het boek
Violet bent backwards over the
grass van Lana Del Rey*

Poets- like comics
are inherently quite sad,
better off alone

Verder heeft Lana aan het einde van haar bundel een sectie gemaakt getiteld 'notes for a poet' Hier zijn een aantal pagina's met illustraties (geïllustreerd door Erika Lee Sears) waarbij er op de rechterpagina ruimte is voor de lezer om zelf een gedicht te schrijven bij het verkozen beeld. Dit vond ik een interessant concept. Een interactief deel van het boek dat open is voor eigen invulling. Dit roept bij mij heel veel ideeën op, waarbij ik me afvraag hoe het zou zijn als je het andersom zou doen, dus dat je een gedicht zou geven met eigen invulling voor illustratie, of dat je überhaupt het hele boek een interactieve twist geeft door de lezer aan te sporen notities en doodles te maken. Allemaal interessante dingen om over na te denken.

Quiet Waiter- Blue forever

You move like water sweet baby sweet waiter
making the night smile to no one you xcat
quiet wood worker from midnight till later
my lover my laughter my armor my maker
The way that I feel with you is something like aching
inside my stomach the cosmos are baking
A universe hung like a mobile
the alignment of these planets unique
In me the earth moves around the sun
no land all sea

water world
sun chaser
tropic of cancer
southern equator
i'm the crying crustacean
sunbathing on paper

moon.
Let's rewrite the beginning of this primordial ooze
shall we my love?
Am i being brazen for saying this year makes me feel
like we could've wrote it better
than him (rhyme moon?)

But who am I
just a girl in love scribbling in journals
rearranging the salt and pepper
in love with you
my blue quiet waiter
forever

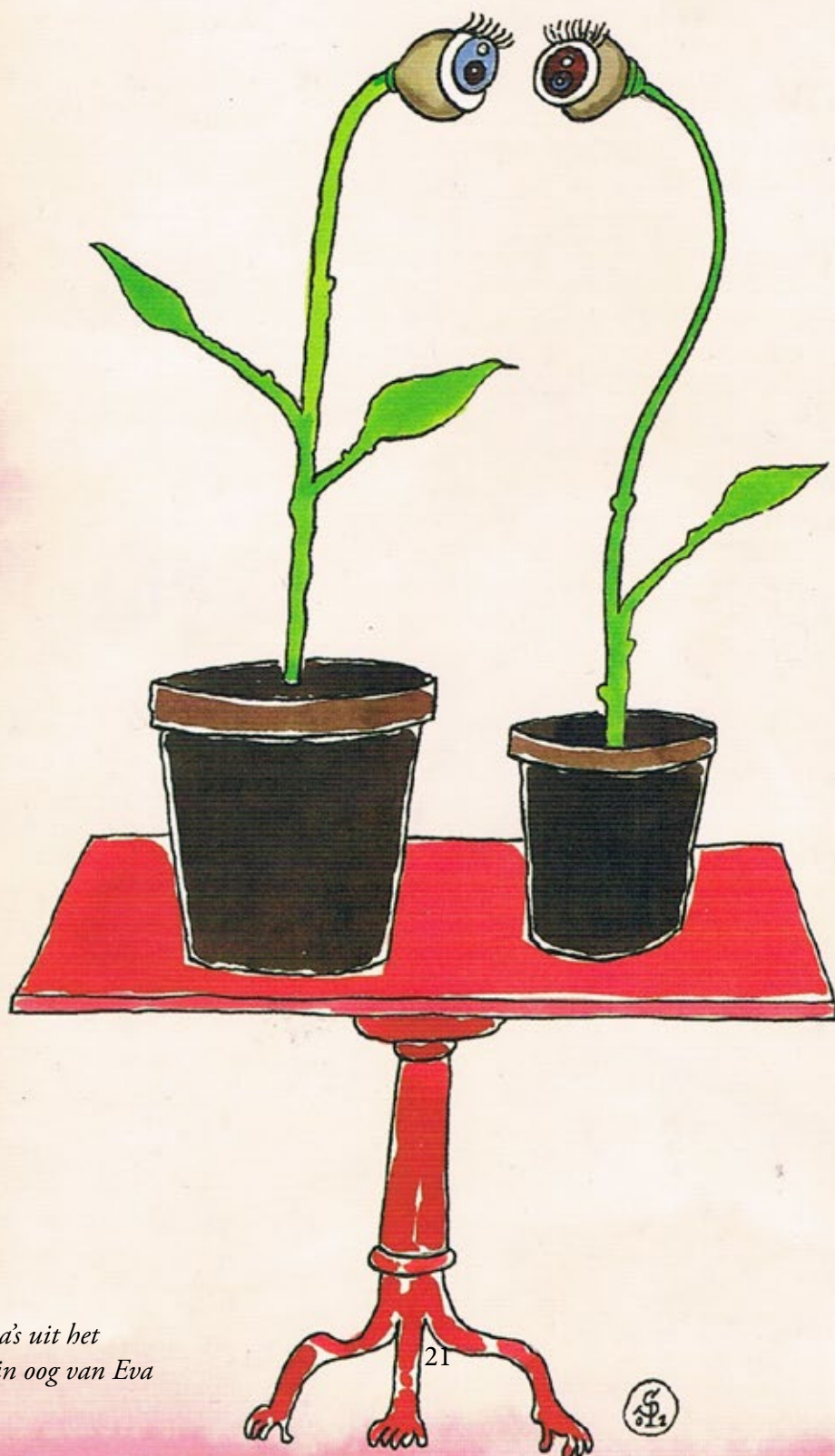
scribbling on paper

Quiet

You move like water sweet baby
making the night smile to no one
quiet woodworker from midnight till later
my lover my laughter my armor my maker
The way that I feel with you is something like aching
inside of my stomach the cosmos are baking
A universe hung like a mobile
the alignment of these planets unique
In me the earth moves around the sun
no land all sea
water world
sun chaser
tropic of cancer
southern equator
i'm the crying crustacean
sunbathing on paper
moon.
Let's rewrite the beginning of this primordial ooze
shall we my love?
Am i being brazen for saying this year makes me feel
like we could've written it better
than him?
But who am i
just a girl in love dream
rearranging the salt for
in love with you
my quiet waiter
Summer
blue
Forever
call me when you're done
i'll pick you up later
the darker the better
five after midnight
the darker the better

EVA GERLACH
Oog in oog in oog in oog

MET TEKENINGEN VAN
SIEB POSTHUMA QUERIDO

Het lied van H.

Deze gedichtbundel, geschreven door Eva Gerlach met illustraties van Sieb Posthuma sprak me eigenlijk vooral aan door de illustraties. De gedichten vind ik erg kinderlijk en spreken me niet zo zeer aan, vooral ook omdat het zo verschilt van mijn eigen schrijfstijl. De illustraties zijn op het eerste oog simpel van aard maar bevatten een bepaalde abstractie of vervreemding die het geheel super interessant maken. Ze zijn een verrijking van de gedichten en voegen vaak iets nieuws toe, al is het maar een verbeelding bij de tekst.

Er is ook geen kleur gebruikt (behalve dan op de cover), maar dit hebben de illustraties ook niet nodig.

3

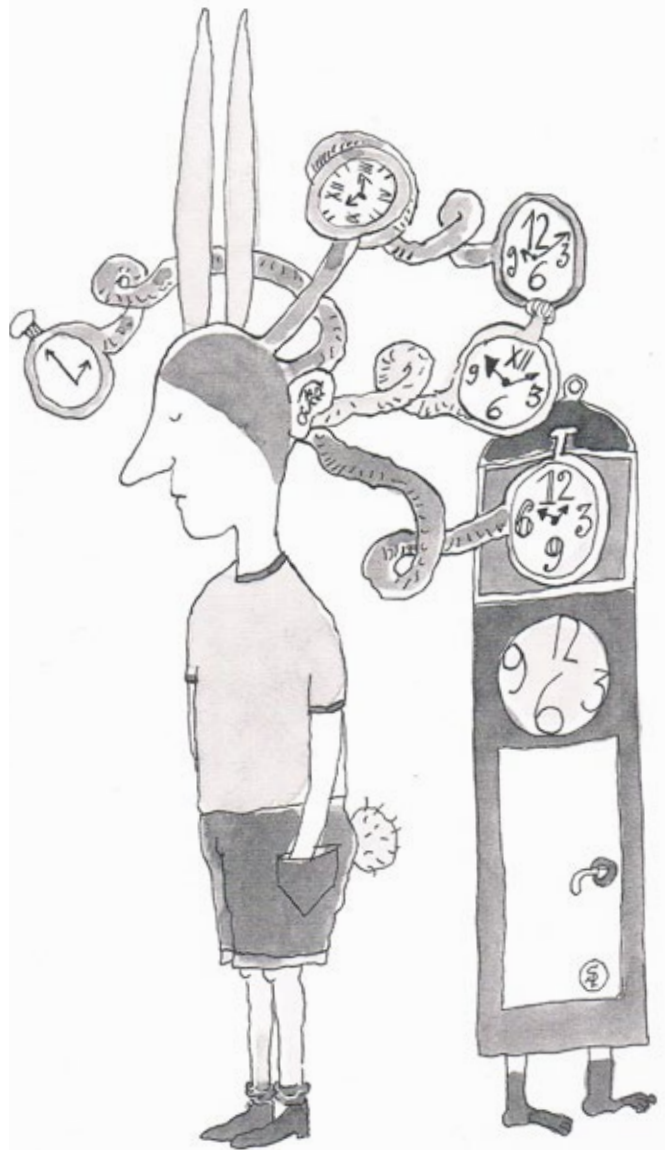
Hij paste op mij toen ik griep kreeg, hij zat naast mijn bed,
niemand wist zulke verhalen, ik luisterde uren.

'Haas liep door het donkere bos hij had wel het vuur
van de burens gestolen maar daar had hij even niks aan
als iemand het zag dan knalden ze hem gelijk stuk
hij moest nog opletten dat hij zijn poten niet brandde

In elke boom langs dat pad
hing een kennis Haas liep met zijn oren
tegen de kennissen hun onderrokken
schoenveters blote tenen vuile sokken'

Ik val in slaap van verhalen. Ik wist nooit hoe het
afliep, of hij wel eens sliep, hoe lang het geduurd had
het praten, in welke taal van mij of van hem,

Kuifje, zo noemde hij mij met zijn halfzachte stem.

Wat ik ook interessant vind, is dat niet elk gedicht ook een illustratie heeft, er staan ook gedichten in waarbij geen illustratie hoort. Voor mezelf dus een oproep om na te denken of ik het wel of niet van belang vind dat overal een beeld bij moet, wellicht zijn er wel illustraties zonder gedicht.

the sun and her flowers

rupi kaur

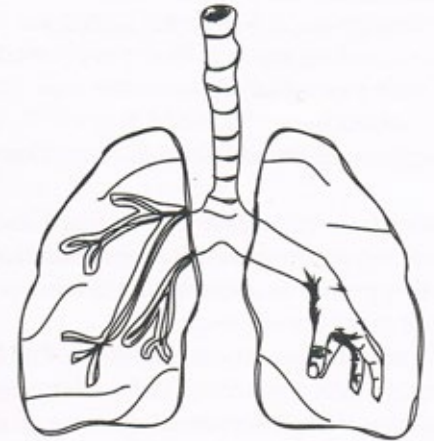

*Een aantal pagina's uit het boek
The sun and her flowers van
Rupi Kaur*

loving you was breathing
but that breath disappearing
before it filled my lungs

- when it goes too soon

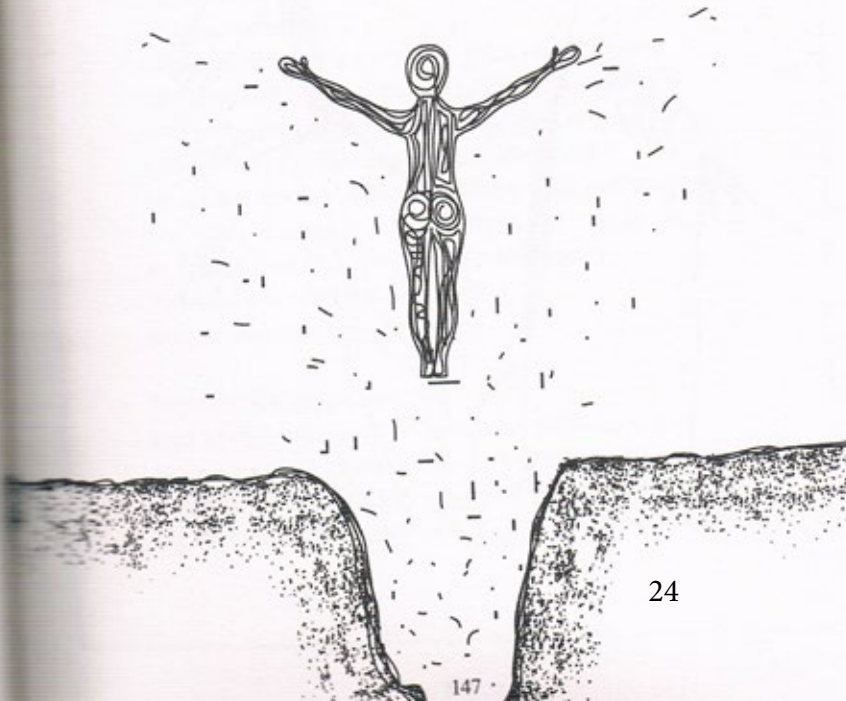
Deze dichtbundel, geschreven en geïllustreerd door Rupi Kaur is een typisch voorbeeld als je denkt aan hoe een dichtbundel met illustraties eruitziet. Ze schrijft hele korte gedichtjes en hierbij maakt ze hele minimalistische lijntekeningen (met fineliner). De schetsen zijn vaak heel letterlijke vertalingen van de gedichten, maar ze hebben af en toe (zoals in de voorbeelden weergegeven) ook wel een poëtisch tintje.

rupi kaur

when they buried me alive
i dug my way
out of the ground
with palm and fist
i howled so loud
the earth rose in fear and
the dirt began to levitate
my whole life has been an uprising
one burial after another

- i will find my way out of you just fine

Zo vind ik bijvoorbeeld de afbeelding van de longen waarbij de rechterlong een hand is een heel interessant beeld. Het gedicht gaat wel over ademen en dus zijn de longen wel een directe vertaling, maar de hand die voegt iets vreemds toe dat het geheel gelijk veel poëtischer of abstract maakt.

Ik vind de minimalistische stijl van haar schetsen heel erg passend bij de kleine gedichtjes. Elke tekening is anders maar toch vormt alles zich tot één geheel. Het laat me weer zien net als bij Ed Smet dat de illustraties zelf niet heel gedetailleerd of uitgewerkt hoeven te zijn.

Joke van Leeuwen

De metro
van Magnus

Een huis
met
zeven kamers

Querido

*Een aantal pagina's uit het boek Een huis
met zeven kamers/ De metro van Magnus
van Joke van Leeuwen*

Alle wriemeldiertjes
alle wiebeldiertjes
alle kruip- en kriebeldiertjes
zitten verstopt in het hoge gras.
Ik zou maar op mijn tenen lopen
als ik jou was.

Joke weet jou als lezer echt in haar wereld te plaatsen. Met prenten die langer naar zich willen laten kijken. Illustraties waar je een aantal minuten naar kunt kijken en waarin je steeds nieuwe dingen vindt maar ook weer kleine tekeningetjes die je het geheel vloeiend laten lezen.

Ik vind het mooi hoe Joke met haar illustraties een extra dimensie toevoegt aan haar verhaal. Het is niet allemaal letterlijk maar verrijkt het verhaal met nieuwe dingen. De illustraties zijn van belang om het geheel te kunnen begrijpen en ervaren. Een prachtig voorbeeld van een kinderboek dat toch wat verder gaat dan het standaard Nijntje verhaal.

Dit prentenboek, geschreven en geïllustreerd door Joke van Leeuwen is een dubbelzijdige versie van twee van haar prentenboeken. Beide boeken hanteren dezelfde stijl en zijn buiten het verhaal onafscheidelijk van elkaar. Joke maakt prachtige illustraties volledig in zwart wit maar met heel veel details en zorgvuldigheid. Dat is nog best lastig, aangezien je zonder kleur dus enkel nog afhankelijk bent van contrast, licht en donker.

De illustraties zijn denk ik gemaakt met fineliner en ik kan me voorstellen dat het maken van deze tekeningen een ontzettend langdurig proces geweest moet zijn. Haar stijl is zo eigen en alles in het boek sluit bij elkaar aan, logisch ook als we spreken over een prentenboek waar een verhaal in verteld wordt.

er is het,' zegt Aagje Blaagje, 'klop maar op de deur.'
gnus wacht even. Zou hij het wel doen? Hier wonen boeven.
kijkt naar Aagje Blaagje. Dan klopt hij zachtjes op de deur.

staarsonnetten

jürgen smit

Deze dichtbundel, 'geschreven' en geïllustreerd door Jürgen Smit is een heel interessante draai aan alles wat we al kennen. Jürgen schrijft asemische poëzie.

"Asemisch schrift is een vorm van schrift met open semantische inhoud. De term asemisch betekent zonder specifieke semantische inhoud. Het object kan dus door verschillende lezers op een totaal verschillende manier worden gelezen, aldus Laura Demelza Bosma in het Meandermagazine.

Een gedicht dat dus helemaal niet leesbaar is. Het is aan de lezers om er zelf hun eigen verhaal bij te verzinnen aan de hand van de gegeven illustraties en het gevoel dat het geheel oproept. Ik moet zeggen toen ik dit tegenkwam ik in eerste instantie dacht, wat is dit nou weer voor onzin. Wat heb ik aan een gedicht als ik het niet kan lezen, en mag het überhaupt wel dichten genoemd worden. Echter de gedachtegang achter dit hele proces is heel interessant. Bij een gedicht wil je namelijk ook dat het een bepaalde mate van abstractie bevat waarbij de lezer zelf inhoud en betekenis kan geven aan de tekst. Dit is de enige dichtbundel in dit hele rijtje die ik zelf niet heb en waaraan ik ook geen behoefte aan heb hem te kopen, echter vond ik het wel een hele interessante om in mijn onderzoek op te nemen. De tekst doet mij zelf heel erg denken aan Arabisch. Je zou niet snel een boek oppakken dat niet in een taal is geschreven die voor jou leesbaar is. Dan is de hele gedachte achter een boek (dat bedoeld is om te LEZEN) weg. De functie is weg dus is er ook geen reden om dit te willen hebben. Ik vraag me dan ook af hoe goed dit boek het in de verkoop gedaan heeft... Als vraagstuk wel interessant. Is dit poëzie of kunst?

Be d
met een
Zilveren
Griffel
2020

Be d
met een
Zilveren
Penseel
2020

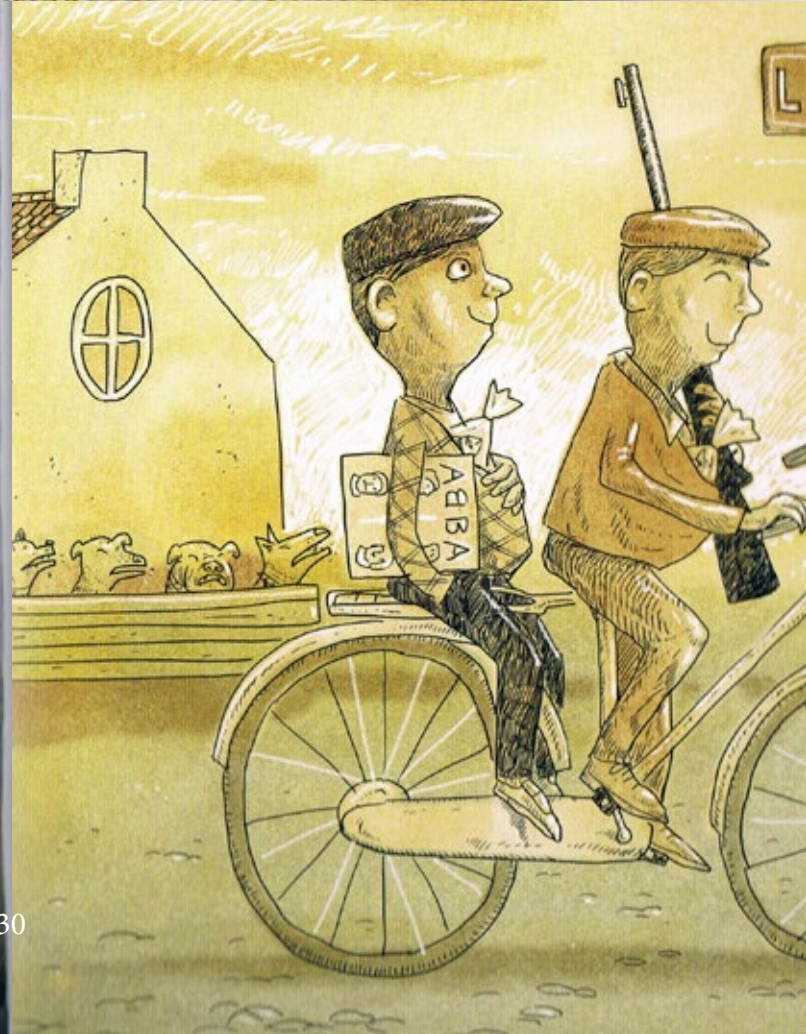
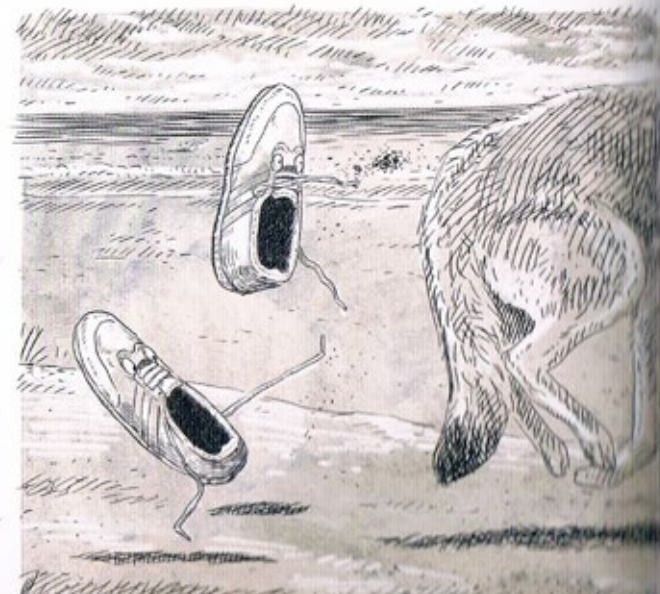

Edward van de Vendel & Martijn van der Linden

Wat je moet doen als je over een nijlpaard struikelt

Gedichten waar je

wat aan hebt

WA
AL
Jij s
uit
en
we
Ze
hij
beg
str
jij
als
En
En
Ev
ne
Ma
me
sch
en
Du
en
O
na
m

WAT JE MOET DOEN
ALS JE MOEDER HUILT

Ga
naast haar zitten,
tegen haar aan geschoven:
je armen van onder tot boven
dicht op die van haar.
Laat het praten maar aan vaders over,
aan vriendinnen en aan zussen,
en je hoeft de tranen ook niet
van haar slapen af te kussen,
je hoeft niets te begrijpen,
niets te vragen.
je hoeft haar alleen maar
te schragen –
Schragen, dat betekent steunen,
met je lichaam dus.

*Een aantal
pagina's uit het
boek Wat je moet
doen als je over
een nijlpaard
struikelt van
Edward van de
Vendel & Martijn
van der Linden*

Deze dichtbundel, geschreven door Edward van de Vendel en geïllustreerd door Martijn van der Linden verbeeldt gedichten gericht op kinderen, maar hoe het geheel is vormgegeven spreekt mij ontzettend aan. De titel luidt “wat je moet doen als je over een nijlpaard struikelt” en is tevens de naam van het eerste gedicht. Elk daaropvolgend gedicht begint met “wat je moet doen als...” Dit is tevens wat het hele boek aan elkaar verbindt tot één geheel.

Het mooie aan deze bundel vind ik de prachtige illustraties van Martijn van der Linden. Elk gedicht heeft een tekening die een compleet andere stijl heeft of met een ander medium getekend is. Als je door het boek heen bladert, is het net alsof het niet meer hetzelfde boek is, maar toch werkt het. Je ziet namelijk aan elke tekening toch dat het door dezelfde illustrator getekend is.

Als ik naar mijn eigen poëzie kijk en het hiermee vergelijk dan zie ik wel een duidelijk verschil in doelgroep. Hoe me dan ook gelijk duidelijk wordt dat mijn gedichten niet echt geschikt zijn voor kinderen. Maar nog steeds wel voor een heel breed publiek.

Toen ik ging bepalen wat de stijl voor mijn bundel ging worden, heb ik eerst geprobeerd om net als in het boek Van de Vendel en Van der Linden verschillende stijlen toe te passen. Echter vond ik het uiteindelijk toch niet bij elkaar passen, het was te rommelig. Ik heb toen uiteindelijk gekozen om me te richten op één specifiek medium; linoleumdrukken. Ik had hier wel eens eerder mee gewerkt maar ik had nog niet zo gek veel ervaring met het medium. Door illustraties te maken, begon ik te zien wat er wel en niet kon. Het medium leent zich niet heel goed voor overdreven veel details, al probeerde ik dit vaak toch. Ik maakte vaak eerst een digitale schets in zwart wit zodat ik een beter idee kreeg hoe ik de vlakken neer wilde zetten. Waarna ik het overbracht op de linoleum om het vervolgens uit te gutsen.

Wat ik zo mooi vind aan linoleum is zijn imperfectie. Je weet eigenlijk van tevoren nooit precies hoe het er uiteindelijk uit gaat zien. Soms guts je een stukje te veel weg of schiet je per ongeluk net een beetje te ver uit. Het medium heeft een bepaalde kwetsbaarheid in zich zitten, iets wat ik in mijn poëzie ook zeker toepas.

Als je het design in de linoleum gutst en gaat drukken, komt daar nog weer een extra laag van onwetendheid overheen, want je ziet eigenlijk pas echt hoe een linoleum print is geworden zodra je hem drukt. Ook hierbij zal je gaan zien dat er nieuwe dingen bij komen kijken. In essentie is vrijwel elke druk uniek, de ene keer heb je net iets te veel inkt of juist te weinig. Soms komen er kleine streepjes of veegjes in de print van stukken die je niet diep genoeg gegutst hebt, maar dit voegt allemaal toe aan het eindbeeld. Dit geeft het in mijn ogen zijn charme.

Dat zie je bijvoorbeeld bij onderstaande illustratie uit mijn bundel. Hierbij heb ik tijdens het drukken na het aanbrengen van te veel inkt de linoplaat schoongemaakt met terpentijn en hierna weer een nieuwe druk willen maken. De terpentijn mengde met de inkt en zorgde ervoor dat alle inkt uitliep. In eerste instantie dacht ik dat mijn prints verpest waren. Waarna ik na het opdrogen pas zag hoeveel dat toevoegde aan de print. De bosmuis leek opeens een beetje ‘fuzzy’. Hierdoor kreeg de print wat meer leven erin, alsof het muisje een vacht heeft.

Dit zijn allemaal dingen die je van tevoren nooit zou kunnen voorspellen of bedenken, maar achteraf is het een soort cadeautje van het medium.

*Een linodruk van een bosmuis uit mijn
bundel bij het gedicht getiteld: Zoek.*

Wat ik ook zo passend vind aan de linoleumdrukken is dat waar mijn poëzie van zichzelf heel erg zacht en kwetsbaar is, mijn linoleumdrukken juist best wel hard en duidelijk zijn. Dat geeft een heel fijn contrast tegenover elkaar. Het een versterkt hiermee het andere. Het straalt een bepaalde kracht en hardheid uit en ik vind het grote contrast van zwart en wit dan ook ontzettend goed werken binnen de bundel. Hierdoor merkte ik al snel dat kleur eigenlijk totaal geen toevoeging zou zijn.

Ik vond het een erg fijn proces om met linoleum te werken. Het gutsen zelf gaf me heel veel voldoening. Ik vond het zo fijn om van tevoren nooit helemaal precies te weten hoe het er uiteindelijk uit komt te zien, elke eerste druk blijft altijd spannend. Soms is het precies wat je voor je zag en soms kom je ook tot hele nieuwe inzichten die je van tevoren wellicht niet helemaal voor ogen had.

CONCLUSIE

Ik heb in deze scriptie de hoofdvraag proberen te beantwoorden, deze luidt als volgt; ‘Hoe kan ik als poëtische beeldmaker ervoor zorgen dat poëzie en beeld kunnen samenwerken en elkaar versterken?’. Dit heb ik gedaan aan de hand van artistiek onderzoek naar een aantal deelvragen. Ik heb hierbij onder andere onderzocht hoe verbeelding werkt en hoe het brein herinneringen oproept door associatie. Dit heeft allemaal wetenschappelijke verklaringen over hoe het brein in elkaar zit, en hoe verschillende neuronen in delen van het brein samenwerken om onze verbeelding te scheppen. Dit is heel belangrijk om te onderzoeken als je wilt weten hoe poëzie en beeld samengaan.

Aan de hand van verschillende artikelen, video's, boeken en wetenschappelijke onderzoeken heb ik ondervonden dat beeld en tekst van nature heel graag samengaan. Het is niet van belang dat deze twee altijd in cohesie met elkaar samenleven, maar het een kan het ander absoluut versterken en zorgen voor een duidelijker verhaal. Het beeld kan de tekst aanvullen op een manier die het begrip en de diepgang van de mensen vergroot.

Ik heb ontdekt dat mijn poëzie van nature heel erg beeldend blijkt te zijn. Dit is in essentie al een hele mooie basis als je een samenwerking wilt creëren tussen beeld en tekst. Het lastige is om hierbij beeld te maken dat in zekere zin toch een beetje openblijft. Wat je natuurlijk niet wilt, is dat mensen tijdens het lezen van het gedicht een bepaald sfeerbeeld/ situatiebeeld in hun hoofd hebben en dat je hun met het beeld dat je ernaast zet totaal op een verkeerd spoor zet. Je wilt niet verwarren maar juist verduidelijken, je wilt iets nieuws toevoegen aan de beleving van de kijker/lezer. De twee moeten afzonderlijk van elkaar overeind kunnen blijven staan maar moeten samen het geheel tot een hoger level trekken.

Zoals ook beschreven heb ik ervoor gekozen om voor mijn project te werken met linoleum prints. Dit medium leent zich heel goed als je wilt werken met veel contrast en een krachtig resultaat. Ik heb gezocht naar iets wat overeind bleef staan tegenover het kleine en kwetsbare van mijn poëzie. Qua inhoud hebben de illustraties een persoonlijke touch, zo zitten er een paar zelfportretten in mijn bundel die elk op hun eigen manier een stukje van mij blootgeven. Ik vond het tijdens dit hele afstudeerproces en tijdens dit project enorm belangrijk om dicht bij mezelf te blijven. Ik heb door de jaren van deze opleiding heen geleerd dat dat mijn beste projecten zijn. Waar ik durf om mezelf kwetsbaar op te stellen en ik me compleet overgeef aan mijn eigen emoties en gevoelens. Dit zorgt voor werk dat echt is, dat je iets laat voelen. Voor een lach of een traan. Voor herinneringen goed of slecht, het mag er allemaal zijn. Ik ben enorm trots op wat ik hier heb neergezet en ik hoop dat anderen hier net zo van kunnen genieten.

BIJLAGEN

Beeldend onderzoek voor mijn bundel:

Ik heb best wel lang moeten zoeken naar wat ik nou precies met mijn project wilde. Hoe wilde ik dit aan gaan pakken. Ik wist al zeker dat ik het allemaal heel persoonlijk wilde houden. Deze bundel is een soort stiekeme droom voor mij geweest die ik al heel lang heb willen aanpakken maar waarvoor ik nooit echt het moment kon vinden. Zeker wist ik dat ik heel dicht bij mezelf wilde blijven. De teksten die ik schrijf wilde ik heel dicht bij mezelf houden, maar zo ook het beeld dat daarbij hoort.

Neem onderstaande schets, een zelfportret van mij die eigenlijk heel zoekende is. Het gedicht dat hierbij hoort spreekt dat ook in woorden uit. Hoe ik zeker in dit hele proces ook heel erg zoekende ben geweest over wat het nou precies is wat ik wilde. Het mooie aan een schets vind ik dat het zoveel kanten op kan. Zo heb ik er uiteindelijk voor gekozen te gaan voor linoleum drukken. Deze schets heb ik dan ook in een linoleumdruk uitgevoerd.

Wat ik gemerkt heb in mijn proces met het linoleum is dat je natuurlijk niet heel veel met hele kleine details kan werken. Zeker als je dan naar een uitdrukking in een gezicht gaat kijken, wordt dit altijd toch even net iets anders dan dat je schets is. Ergens vind ik dat juist heel fijn aan dit medium, je komt op resultaten die je van tevoren wellicht niet zo gezien had maar uiteindelijk als een soort cadeautje wordt meegegeven. Ook vind ik het contrast tussen zwart wit (licht en donker) heel fijn. Het straalt een bepaalde kracht en hardheid uit.

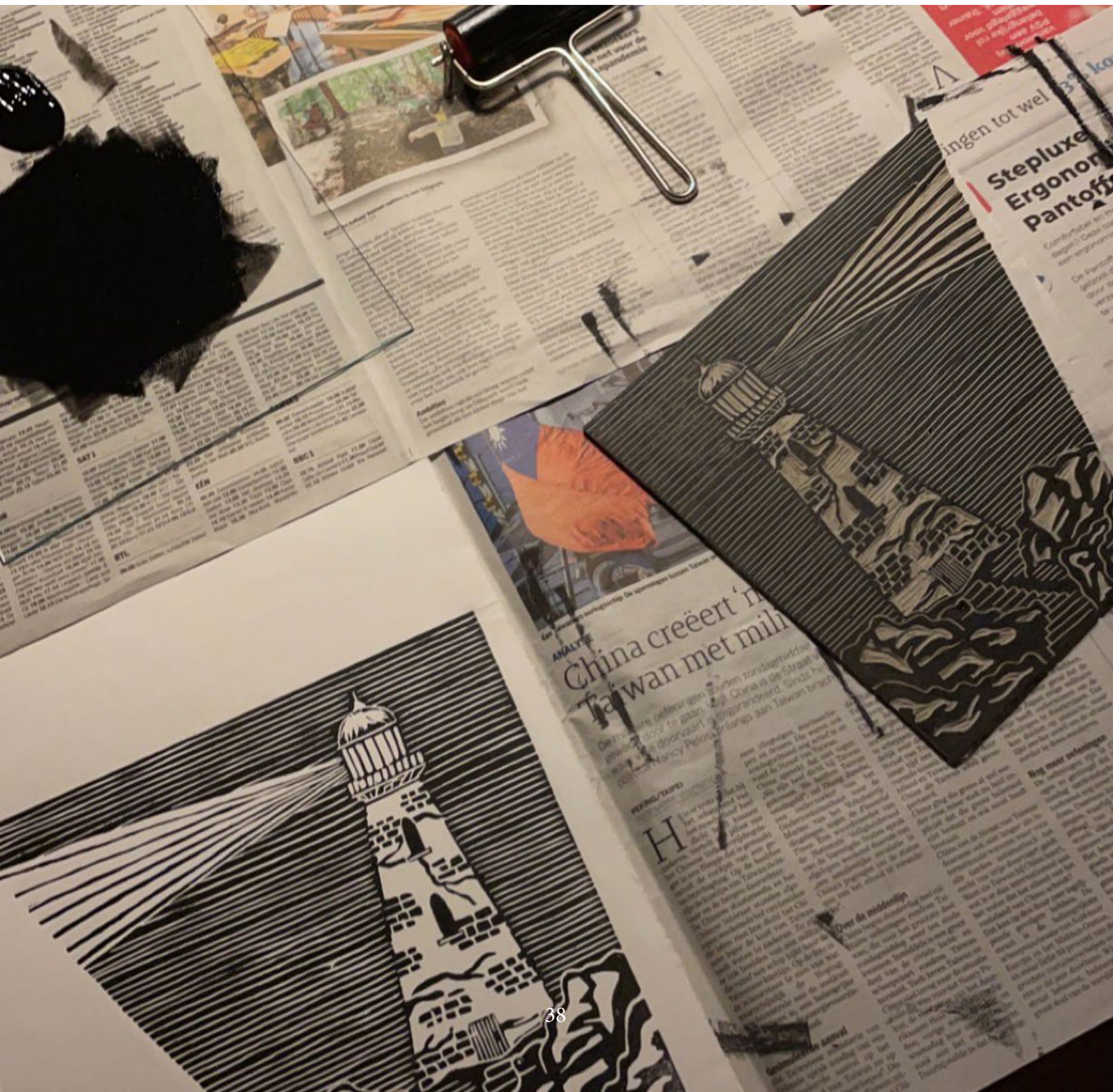
Waar mijn poëzie van zichzelf dus heel erg zacht en kwetsbaar is, zijn mijn linoleumdrukken juist best wel hard en duidelijk. Dat geeft een heel fijn contrast tegenover elkaar. Het een versterkt hiermee het andere.

Ik vond het een erg fijn proces om met linoleum te werken. Het gutsen zelf gaf me heel veel voldoening. Ik vond het zo fijn om van tevoren nooit helemaal precies te weten hoe het er uiteindelijk uit komt te zien, elke eerste druk blijft altijd spannend. Soms is het precies wat je voor je zag en soms kom je ook tot hele nieuwe inzichten die je van tevoren wellicht niet helemaal voor ogen had.

Linoleum heeft natuurlijk ook de eigenschap om hier en daar wat extraatjes mee te geven in de witruimte die je maakt door bijvoorbeeld net niet overal even diep te gaan en zo hier en daar wat extra zwarte lijntjes of vlekjes mee te geven. Dit geeft het beeld een bepaalde dynamiek die ik er fijn vind werken. Bepaalde beelden komen hierbij meer tot leven en dat vind ik een erg fijn extra resultaat.

Als extraatje heb ik naast gewone linoleumdrukken ook uit linoleum een alfabet gegutst. Deze heb ik afzonderlijk van elkaar gedrukt en ingescand. Hier heb ik vervolgens mijn eigen lettertype van gemaakt. Zo heb je op alle pagina's in mijn bundel die geen illustratie (linodruk) hebben toch die extra lino touch om alles in de bundel tot een geheel te laten vormen. Zo vind ik dat alles binnen mijn bundel perfect in balans staat.

Vragen die nooit beantwoord zullen worden

Ik loop langs overwoekerde polders waar schapen
al jaren niet meer doorheen durven
en zwaai naar je van achter de dijk,

waar jij elke lente wilde bloemen plukt.
Die je dan vervolgens in een aantal perfect
uitgestalde lege jampotten stopt.
elke pot kent zijn plek

staat keurig op zijn stoffige plank de hele winter
te wachten tot de lente aanklopt.
Het is niet alsof ik s 'nachts wakker lig
van onrealistische ideaalbeelden,

maar als ik tijdens het afwassen uit het raam kijk
en ik met mijn ingezepte en langzaam rimpelende vingers
een hand vol bestek uit de bak graai
dan verdwalen mijn gedachten wel eens.

Dan vraag ik me af of ze zich
tijdens de wintermaanden eenzaam voelen
of de zwaarte van hun leegte
stiekem niet ook jampot-vullend is.

A A A A B B B B
C C C C D D D D
E E E E F F F F
G G G G H H

PR

Voor PR heb ik na het lopen van mijn stage bij SCHUNCK gevraagd of ik bij hun in het Glaspaleis een bundelpresentatie mocht geven. Zij waren erg enthousiast over mijn project en na de inzet die ik bij mijn stage heb geleverd wilde zij mij ook heel graag helpen door mij de kans te geven om mijn bundel binnen hun bedrijf te mogen presenteren. Voor mij een hele mooie kans om mijn bundel naar het publiek te brengen.

SCHUNCK heeft hiervoor het volgende op hun website geplaatst:

The screenshot shows a web browser displaying the SCHUNCK website. The page features a red vertical banner on the left with the word 'SCHUNCK' in white. The main content area has a light blue background with a book cover for 'GEMOEILIK' by Sanne Berger. The book cover is white with black text and a black and white illustration of a mouse. The title 'GEMOEILIK' is prominently displayed in large, bold, black letters. Below the title, the author's name 'Sanne Berger' is written. The date and time of the presentation, '09 jun 2023, 19:30 - 21:00', are shown in a white box. The background of the book cover features a black and white illustration of a mouse. The website header includes the text 'MUSEUM / MUZIEK EN DANS / BIBLIOTHEEK' and a navigation menu icon. The bottom section of the page has an orange background with white text.

SCHUNCK

MUSEUM / MUZIEK EN DANS / BIBLIOTHEEK

GEMOEILIK
Sanne Berger

**PRESENTATIE
DICHTBUNDEL SANNE
BERGER**

09 jun 2023, 19:30 - 21:00

Een geïllustreerde bundel over alledaags 'gemoeilijk'. De presentatie wordt omlijst door voordrachten.

WAAR
SCHUNCK Glaspaleis

PRIJS
€ 0,-

Op 9 juni presenteert Sanne Berger haar dichtbundel *Gemoeilijk*. In deze dichtbundel vertelt Sanne verhalen over haar leven, dromen, herinneringen, angsten en diepe gevoelens. Een boek vol nostalgie en kwetsbaarheid, over al dat alledaagse 'gemoeilijk'. De presentatie is in handen van Merlijn Huntjens. De bundelpresentatie wordt omlijst door voordrachten van Sanne en andere dichters van Het Belangrijke Genootschap Met Een Nog Onduidelijke En Steeds Wisselende Maar Immer Literaire Inhoud.

"Deze bundel is voor jou, je vader, je moeder, je buurvrouw en de hond van je buurman; een klein stukje uit mijn overvolle brein. Met illustraties uit linoleum gesneden (en af en toe een stukje van mijn vinger)."

– Sanne

OVER SANNE BERGER

Sanne Berger (24) is vierdejaars student Illustratie aan de Maastricht Institute of Arts. Voor haar afstudeerproject heeft ze een dichtbundel met illustraties in de vorm van linoleum prints gemaakt.

PRAKTISCHE INFORMATIE

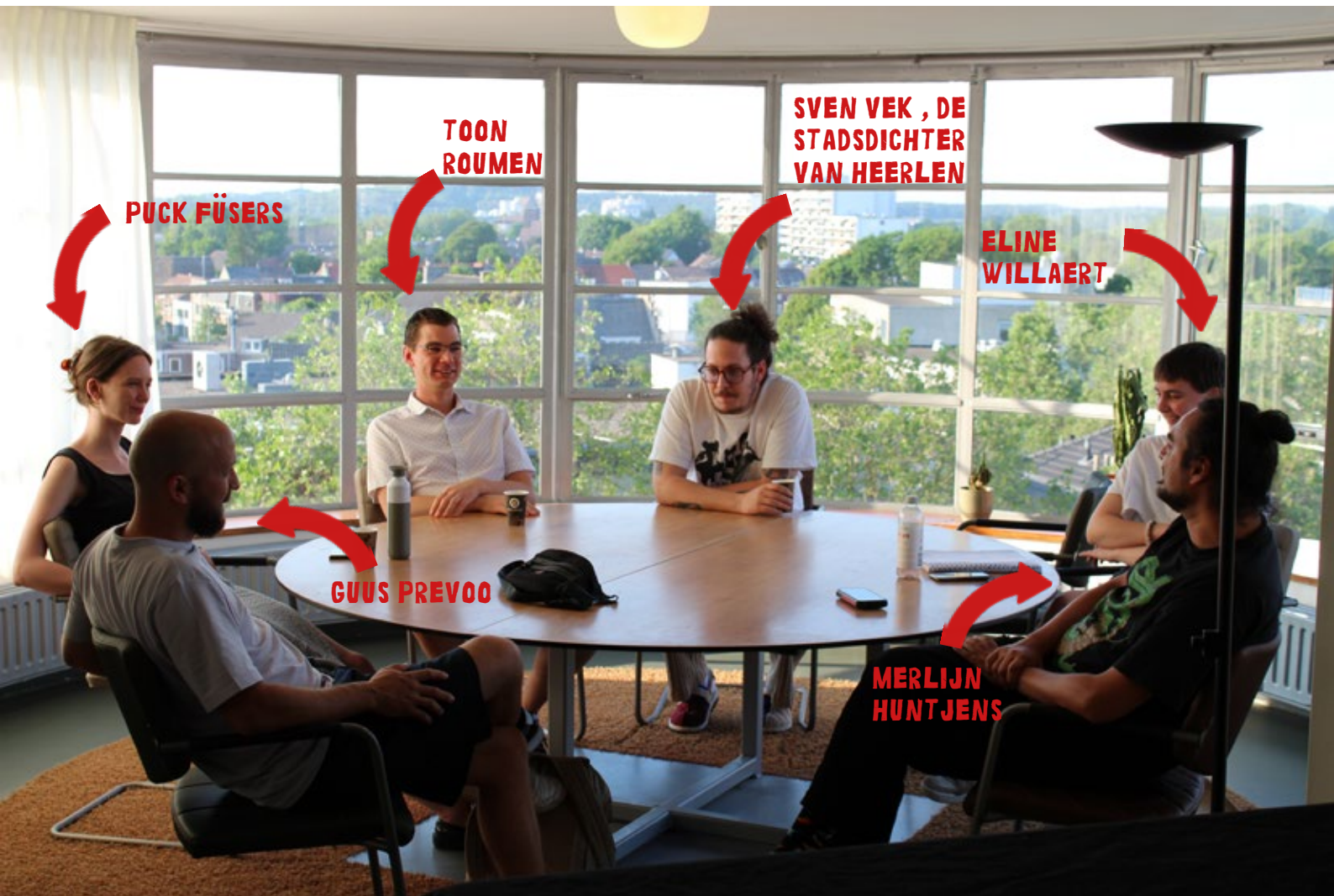
- Datum: 9 juni
- Tijd: inloop vanaf 19:00 uur, aanvang 19:30 uur
- Locatie: SCHUNCK Bibliotheek
- Entree: gratis

Naast SCHUNCK heeft Heerlen mijn stad datzelfde stukje ook op hun website geplaatst.

BUNDELPRESENTATIE NEGEN JUNI

Op 9 juni mocht ik dus in SCHUNCK Glaspaleis een bundelpresentatie geven. Dat had ik niet kunnen doen zonder de volgende mensen:

Het geheel werd gepresenteerd en op een heerlijk humoristische manier aan elkaar gepraat door Merlijn, waarbij de avond begon met een paar dichters die na elkaar elk iets gingen voordragen. Te beginnen met de stadsdichter van Heerlen, Sven Vek. Gevolgd door Eline, Toon en Puck van het belangrijke genootschap met een nog onduidelijke en steeds wisselende maar immer literaire inhoud (waar ik zelf ook onderdeel van uitmaak).

Hierna kondigde Merlijn mij aan om op het podium te komen en hielden wij een interview samen, dat meer voelde als een dialoog, een gesprek tussen twee mensen. Dit maakte dat het voor het publiek voelde als een gesprek dat ontzettend open en echt was.

Sanne Berger

GEMOEILIIK

Na het interview heb ik nog even kort iets over de bundel verteld, al was veel tijdens het interview al aan bod gekomen. Hierna heb ik vier gedichten uit mijn bundel voorgedragen, waaronder het gedicht "Gemoeilijk", tevens dus ook de naam van de bundel. Dat leek mij een logisch einde.

Sanne Berger

GEMOEILIIK

Ook is het tijdens een bundelpresentatie gebruikelijk (bijna traditie) om de eerste bundel aan een speciaal iemand te schenken.

Voor mij was die persoon Guus Prevoo, een leraar die al vanaf het eerste jaar altijd in mij heeft geloofd. Hij heeft mij in contact gebracht met Merlijn en heeft zo het hele balletje aan het rollen gebracht. Ik denk niet dat deze bundel er ooit was gekomen als Guus mij als onzekere eerstejaars student niet had verteld dat hij iets zag in mijn werk en dat ik vooral moest blijven schrijven.

Na de presentatie had ik naast het auditorium waar we zaten een tafel geregeld die diende als signeertafel, hier konden de mensen de bundel kopen.

BRONNENLIJST

- Blake, W. (1925). Songs of innocence and experience: showing the two contrary states of the human soul (G. H. Cowling, Ed.; first edition). Methuen & Co. LTD. <https://archive.org/details/songsofinnocenceblak/page/n5/mode/1up?ref=ol&view=theater>
- Blake, W. The Night of Enitharmon's Joy of Hecate [Kleurenprent op papier, in inkt, tempera en waterverf]. Tate Britain, London, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.
- TED-Ed. (2016, December 12). The science of imagination - Andrey Vyshedskiy [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=e7uXAlXdTe4>
- De geschiedenis van het beeldverhaal in Nederland Een inleiding Jos van Waterschoot Universiteit van Amsterdam, Praagse perspectieven 6 - dbnl. (n.d.). [Video]. DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/_pra004201001_01/_pra004201001_01_0010.php
- TED-Ed. (2018, 18 september). Why should you read Edgar Allan Poe? - Scott Peeples [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8lgg-pVjOok>
- The Philosophy of Composition by Edgar Allan Poe. (z.d.). The Philosophy of Composition by Edgar Allan Poe. Poetry Foundation. <https://www.poetryfoundation.org/articles/69390/the-philosophy-of-composition>
- Smart, B. (2018, 1 mei). How Your Memory Works [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=TqFtWwQCzFI&feature=youtu.be>
- Associatie - 25 definities - Encyclo. (z.d.). <https://www.encyclo.nl/begrip/associatie>
- wat is poëzie. (z.d.). <https://www.poezieverrijkt.nl/wat-is-poezie/>
- Campert, R. (z.d.). Poëzie is een daad [Gedicht].
- Beeldspraak - 12 definities - Encyclo. (z.d.). <https://www.encyclo.nl/begrip/beeldspraak>
- The Arts in Conversation: Poem & Image. (2018, 5 april). Bodmin Moor Poetry Festival. <https://www.bodminmoorpoetryfestival.com/blog/2018/4/3/poetry-and-illustration>
- Ars Poetica by Horace. (z.d.). Ars Poetica by Horace. Poetry Foundation. <https://www.poetryfoundation.org/articles/69381/ars-poetica>
- The Poem That Inspired a Van Gogh Painting, Written in His Hand. (2016, 12 juli). The Raab Collection. <https://www.raabcollection.com/autograph/signed-poem-inspired-van-gogh-painting-written-his-hand>
- Smet, E. & Boekbinderij Van Waarden. (2005). Pessoa loopt door de straten van New York. Meer van dat Moois.
- Rey, L. D. del. (2020). Violet Bent Backwards Over the Grass. Simon & Schuster.
- Gerlach, E. (2001). Oog in oog in oog in oog (1ste editie). Singel Uitgevers.
- Kaur, R. (2017). The Sun and Her Flowers. Simon & Schuster.
- Leeuwen, J. van. (2010). De metro van Magnus. Querido.
- Leeuwen, J. van. (2010b). Een huis met zeven kamers. Querido.
- Smit, J. (1995). Staarsonnetten. uitgeverij CRU.
- Puper, H. (2018, 3 oktober). Jürgen Smit – Staarsonnetten. MEANDER. <https://meandermagazine.nl/2018/01/bevrijd-door-vaste-vormen/>
- Vendel, E. van de. (2021). Wat je moet doen als je over een nijlpaard struikelt. Querido.